ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 12 — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ — ՀԳ. ՏԱՐԻ 1959

ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Մխիթար Սեբաստացի Աբրահօր քահանայական ձեռնադրութեան 250ամեակի առիթով լոյս ընծայեցի Սեբաստիայի վանքերը· Ա· Մաս· Սեբաստիա քաղաքի վանքերը (Վիեննա 1946)։ Ցոյս ունէի որ փութով պիտի կարենամ անոր կոչել Բ· մասը, որ պիտի բովանդակէր Սեբաստիայի նահանգին կամ կուսակալութեան ուսումնասիրութիւնը, որ մեծ մասով արդէն պատրաստ էր։ Սակայն պարագաները տարբեր ծրագիր մշակելու ստիպեցին եւ արդ եւս կը պարտադրեն այդ իմ ընդարձակ երկս համառօտելու եւ այնպէս հրատարակելու։

Համառօտագրելու պատճառներէն կարեւորագոյնը այն է, որ տարիներու ընթացքին հրապարակ եկան գնահատելի մենագրութիւններ հայաչատ նահանգներու եւ քաղաքներու մասին եւ անոնց մէջ նկատառնուելան նմանապէս վանքերը։ Հետեւաբար կը ցանկամ կրկնութենէ խուսափիլ, բայց նաեւ չհրաժարիլ ձեռնարկս ամբողջացնելէ։

Ա·

ԱԶԻԶԻԷ ՎԱՆՔԵՐԸ

1· ԽՆՋՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Սըվազն պիւղի մէջ պիւզացիներու ուսնդութեան համաձայն բարձրացած է եղեր Խնճորի վանքը, որուն հիմնարկութեան պարագաներու մասին տեղեկութիւններ կը պակսին։ Հ· Ակինեանի Ճիշատակարաններու Հաւաքումին մէջ կան սա տողերը Գրեկաս — 1562ին — ի յերկիրս Գամբաց ի պիւղս Խնճորի ի գուռն Ս· Աստուածածնին··· ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին տէր Յակոբ եպիսկոպոսին (անդ· էջմ· թ· 1612· Ա· էջ 1029 եւ Բ· 1855, Պալեան, Հայ վանորայք, էջ 124 Բիւզանդիոն 1901 թ· 1227)[1]։

2· Ս· ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՄ ԿՈՄԱՆԱՑԻ Ս· ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Ագիւիէի հովիտին մէջ պեղումներու միջոցին երեւան եկած են վանքի մը եւ եկեղեցւոյ մը հիմերը, կոփածոյ քարեր, մարմարեայ սիւներ եւ հրեշտակներու դէմքեր ներկայացնող քանդակներ։ Ասոնք կը հատատեն ժողովրդական աւանդութիւնը թէ հոս վանք եւ աղօթատեղի կառուցած են Ս· Կարապետի անունով եւ անոր մասունքներով օժտուած (Պալեան, անդ, էջ 123–4, Ալպոյաճեան, անդ, էջ 1028, Բիւզանդիոն 1901, թ· 1327)։

3· ԿՈՑՍ ՄԱՐԻԱՄԻ ՎԱՆՔԸ

Այս եւս վերոյիշեալ պիւղէն հեռուն մէկուկէս ժամ հեռի, բանլը պիւղի վերեւ կը գտնուի· ուխտատեղի է, բայց կ'աւանդուի թէ վանք եղած ըլլայ (Ալպոյաճեան, անդ էջ 1029 եւ Բիւզանդիոն 1901, թ· 1327)։

4· ՊԻՇԱՒՈՒՒ Ս· ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքի մասին այլուր (Հմմտ· Ս· Նշանի կամ Ս· Խաչի կամ Ս· Ոսկեբերանի վանքը — Եւդովկիա)։

Բ·

ԱՄԱՍԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1· ԱՄԱՍԻԱՅԻ ԱՆԱՊԱՏԸ

Զեռագրի մը յիշատակութեան մէջ կայ· Փառք··· սկսայ··· կատարեցի զԱւետարանս Ռ՟Ձ (1230) թուականութեանս հայկազեան տումարիս, ի բռնակալութեան

---

1 Ագիւիէ գաւառակը երբեմն կեսարիայի եւ երբեմն Սեբաստիայի նահանգին վերաբերած է, ուստի հոս չատ համառօտ պիտի խօսինք այս գաւառակի վանքերու վրայ վերապահելով գանոնք կեսարիայի կուսակալութեան, որուն մենագրութիւններու մասին արդէն գրուած է։

© National Library of Armenia

խալամական ազգին, ի չար եւ ի դառն ժամանակի... եւ Ներսէս անպիտան գրիչ եւ աուտանուն քահանայ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի տապդ եւ յընտիր աւրինակէ եւ բազմաց վկայեալ ի յիշատակ Յաչուկ քահանայի ... ընդ նմին եւ պարոն Վարդին... Արդ մեզաց թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ Յաչիկ քահանայի եւ հաւր դուզակի իւրոյ, որոյ անուն Վարդ կոչի: Եւ գրեցաւ սա յամառպատիս Ամասիոյ[2] ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի: Տէր Ցխաուս ողորմեա Մանուելի որ բազում սիրով ընկալաւ եւ հանգոյց զմեզ... Տէր Աստուած ողորմեացի Սարգիս քահանայի եւ հարազատ սրդւոց իւրոց Կարապետ քահանայի եւ եղբաւր իւրոյ բան հոգւոյ, որ գաւրինակս չնորհեցին... ընդ նմին ողորմեացի Տէր Աստուած ծնողաց իմոց Սիմէաւնի եւ մաւր իմոյ Թամուր Տիկնոյ· ամէն (Տէր Ներսիսեան, Յուց· հայ· Ձեռ· Նոր Ջուղայի, թ· 29, անտիպ):

Կրնայ ըլլալ որ անապատին անունը Ս· Կարապետ եղած ըլլայ, եթէ Ս· Աբիստակէսի վանքը չէ ակնարկուած:

2· Ս· ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ՎԱՆՔԸ

Զիւղ քաղաքին հարաւային կողմը, երկու ժամ հեռաւորութեամբ, կը գտնուի Չէլթէք անուն տեղ մը, որուն կու տան Աբիստակէս հայրապետին անունը: Կ'աւանդուի թէ ժամանակին վանք եղած ըլլայ եւ նուիրուած Ս· Աբիստակէս հայրապետին: Աբիստակէսի վանք կոչուած է այն պարապայէն որ Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչէ այդ որդին Նիկիայի ժողովին մասնակցելու երթալու առեն հոս գադար առած է եւ ապրիլը մըն ալ բռնեցուցած, որ Լայս ապրիլը յորջորջուած է: Զիւլի ծերունի քահանան ակը Աբիստակէս նախնի եկեղեցականներէ լսած կ'ըլլայ եղեր թէ հոս գտնուած է Ս· Աստուածածնի գօտին: Սիրուած ուխտավայր եղած է եւ իր չորսկողմն ալ ունեցած է ուրիշ ուխտատեղիներ, որոնցմէ մաս մը թուրքերու ձեռք անցած: Անոնք եղած են մատուռներ, եկեղեցիներ եւ թերեւս նաեւ վանքեր: Ս· Աբիստակէսի վանքը չառնոյ չարաթացած մենաստաններու չարքին մտած է· Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 158, Ալպոյաճեան, Եւդոկիա, էջ 565 եւն, Սրուանձտեանց, Թորոս Ագբար, Ա· էջ 72, Խփրիկեան, Բնաչխ· Բարն· Ա· էջ 784, Բիւզանդիոն 1900, թ· 1286):

[2] Ամասիոյ առաջնորդներու անուանացանկը արուած է Բիւզանդիոն 1907, թ· 6556, 6583, 6588:

Գ·

ԵԻԴՈԿԻԱՑԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1· ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՑ ԿՈԶՄԱՑԻ ԵՒ ԴԱՄԻԱՆՈՍԻ ԿԱՄ ՔԵՄԷՐԻ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիայի կամ Թոզատի հարաւային արեւելեան կողմը է Քէմէրլի գիւղը, որ ունեցած է վանք մը եւ կնքուած անոր անունով Քէմէրլի վանք, մինչ անունն եղած է Անարծաթ բժշկաց վանք ընծայուած ըլլալով Ս· Կոզմայի եւ Դամիանոսի: Վանքին տեղը Սիմէոն Լեհացին չատ անորոշ կը ցուցնէ· Հնուց քաղաքին վանք մի այլ սուրբ Անարծաթ· Քէմէրը կ'ասեն, հին եւ աւեր, զոր այժմ նորոգել էին (Ակինեան Հ· Ն· Սիմէոն Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Վիեննա 1936, էջ 187)· Շատոնց աւերակուած վերածուած ըլլալով, անոր եկեղեցւոյն եւ չէնքերու մասին տեղեկութիւն չունինք, սակայն Եւդոկիացի ժողովուրդը անոր տեղը աւանդութեամբ պիտէր եւ ուխտի կ'երթար:

Անարծաթ Բժշկաց վանքի մասին գրաւոր տեղեկութիւնները սակաւ են: Վարդան գրիչ իր ընդարձակ Ցիշատակագրութեան մէջ կը յաւելու· Դարձեալ յիշեալք... պ(ե)տրոս արքիեպիսկոպոսն Խարտիչարու, որ գնացեալ է ի Սեբաստիա ի սուրբ Նշանու վանքն անդ աչխատեցաւ բաղում ամօք եւ անօթ ի Թոխատ, չինեաց վանս Քամարու, որ է Անարծաթ բժշկացն Կոզմայի եւ Դամիանոսի եւ եա իւր հոգւոյն յիշատակ գտաւր Գիւրջ (Սազմասարան — Տօնացոյց — Ժամագիրք — Պատարագամատոյց) ...Աւարտեցաւ Մայիս ամսոյ ի ԺԲ· օրն չր· է ժամն, ամէն (Հանդէս Ամսօրեայ 1924 էջ 123):

Ալպոյաճեան «Շինեաց» կ'ուզէ վերաշինեաց կամ նորոգեաց հասկնալ (Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ 1952, էջ 773) եւ չատ իրաւացիօրէն: Ցիշատակագրութիւնը գրուած է 1621ին եւ Սիմէոն Լեհացին (տմմտ· վերը) կ'արտայայտուի թէ 1613ին «Զոր այժմ նորոգել էին» եւ որ աւելի կարեւոր «Հին եւ աւեր»: Հետաքրքրական է

1740-71

դիտնալ թէ 1613ին նորոգուած վանք մը ի՛նչ պժրախտ պարագայի տակ գտնուած եւ աւերուած է, որ քանի մը տարի յետոյ արդէն 1621ին վերանորոգութեան կը կարօտի: Կը խորհիմ թէ հին եւ աւեր ըլլալով հիմնական նորոգութիւն մը կարելի չէ եղած ընել եւ Պետրոս արքեպիսկոպոս կը տեսպակ վերականգնել եւ կամ սկսուած գործը աւարտել, թէեւ կարծես Լեհացին կը հակառակի, զի կ'ըսէ· Զոր այժմ նորոգել էին: Կրնային նորոգած ըլլալ տակայն ի՛նչ չափով եւ ա՛րքանը:

Հին էր այդ վանքը, տակայն թէ ո՛րքան հին մեզի կը մնայ անծանօթ: Անունէն կը համարձակիմ եզրակացնելու որ բիւզանդական կամ յունական վանք եղած ըլլայ եւ ապա Հայերու իրաւասութեան եւ տիրապետութեան ենթարկուած: Առաջնորդներէն կը յիշուի «Քրիստափոր արքեպիսկոպոս ի վանսէ սրբոյ Աննայի եւ սրբոյն Կոզմայի» (Հանդէս սրբոյ Աննայի եւ սրբոյն Կոզմայի» (Հանդէս Ամսօրեայ 1906, էջ 323): Անիկա 1562ին կ

Ցակոբ վարդապետի երուսաղեմացւոյ չինե-
ցաւ։

Ուրիշ գրան մը ճակտին վրայ կայ··· (պակաս) «Կամարաձեւ սուրբ տաճարիս բարձրապարիսպ բոլորովին եւ ապրիւրայ բերող սորին բոլորակն աւարտուին, գոր փոխեցաւ առ Տէր վերին, Հապար Հարիւր եօթանասուն թուին (1721) եւ ննջումն էր օր չարաթին, Մայիս ամսոյ տասն եւ վեցին, Ով որ կարդայ եւ ոպորմին արքայութեան արժանացին»։ Ինչպէս կը տեսնուի ամէնէն կարեւոր մասը կը պակսի։ Գուցէ թէնամիի մասը դեր խաղացած է։

Աւանդութիւնը Յովակիմ-Աննայի վանքի հիմնադիրները կը հռչակէ Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս եւ նմանապէս Անդրէաս առաքեալները։ Շատ հաւանական է որ սա եւս կանխաւ յունական հաստատութիւն էլլայ – Անդրէաս առաքեալի հիմնադիր էլլալու աւանդութիւնը ի նպաստ է այս վարկածին – եւ ապա մեզի անձանօթ պարագաներու տակ Հայերու ձեռքը անցած, ու պարբերու ընթացքին պարզացած, պլիսաւորարար ԺԳ–Ժ.Զ դար։ Երբեմն քանդուած է (1562–4, 1654) եւ երբեմն վերանորոգուած, Դիւան, Ժ· 377 եւ 502։ Սիմէոն Լեհացին երբ եւզոկիոյ վանքերու մասին կը խօսի, այս մենաստանի վրայ չ'անդրադառնար եւ այս լուսթենէն Ապօծաճեան կ'եզրակացնէ թէ 1262–1613ի միջեւ ան անդամ մը եւս քանդուած էլլայ (Եւզոկիա, էջ 748)։ Սակայն այս վարկածը այնքան ընդունելի չեմ գտներ, դի Սեւփանոս Թոխաթեցի իր մէկ տպին մէջ (տմմա. վարը) գրեթէ այդ տարիներուն գոյն լաւ կացութեան մէջ բլալ կը ներկայացնէ եւ ծանօթ է այդ տարը գրուած է 1596–1604–17 շրջանին (տմմա. Ալիշան, Յուշիկ Հայրենեաց Բ. էջ 341, Բազմավէպ 1865, էջ 187 եւ Ակինեան Հ· Ն· Հինգ պանդուխտ տպագաններ, էջ 132)։

Դաւիթ Երէց 1651ին հոս կ'այցելէ, սակայն տեղեկութիւն չի տար վանքին նկատմամբ (Տաշեան Մայր ցուց· էջ 841)[4]։

Սրուանձտեանց, Ալպօյաճեան եւ ուրիշներ կը հրատարակեն Թիւրատագրութիւն հրաշակերտ վանուց սրբոյն Յովակիմայ եւ Աննայի, որ պրեցաւ յամի Տեառն 1841 ի 15 Յուլիսի, օրինակեալ ի մեծ արձանագրութենէն նոյն վանից, ուր ամփոփուած են վանքին մասին կարեւոր տեղեկութիւններ առնուած աւանդութենէ եւ պրութիւններէ, նաեւ տկանատես եւ ականջալուր հեղինակին ծանօթութիւններէն (Հմմտ. Թորոս Ադամ Ա· էջ 121, Ալպօյաճեան, Եւզոկիա, էջ 739, Արեւելք 1903 Թ· 5346, 5363, 5364, 5366, Տաճար 1910, Թ· 558, 576)։

Ահաւասիկ անոր կարեւոր մասերը աշխարհաբար թարգմանութենէն, որ յաւելումներ ալ ունի։ Շատ ժամանակներէ ի վեր մեծ փափաք ունեցանք տեղ մը գտնելու Սուրբ Ութիս հաւատոյ յիշատակարգութիւնը, տեղեկանալու համար անոր նախնական հիմնարկութեանը եւ տկզբնաւորութեանը եւ կատարուած անցեալ դէպքերուն։ Բայց տխուռ մեր նախնիք կամ անփոյթ գրատնուած են այս կարեւոր պատմութեան մասին կամ որեւէ կերպով կորսուեան մատնուած է այդ։ Մեր բազմաքնին հետազօտութեանց մէջ կարելի չեղաւ մեր ուզածը ձեռք բերել եւ հաճելու մեր բաղձանքին, ամէն կողմէ յուսահատ եղանք եւ խորհելով որ մի գուցէ մեր յիշողները մեզի ալ մեզպէրն տպրատանեն, արժանի սեպեցինք մեր տկարութեան չափով ձեռնարկել ինքնին այս գրութեան։

Եւ որովհետեւ անոր առաջին հիմնարկութիւնը մեզի անծանօթ է, հետեւեալ ինչ որ պատեք հաւատոյ պերքերու եւ պատմութեանց մէջ, անոնք պիտի յատուկ բերենք եւ մանաւանդ ինչ որ տեսանք մեր աչքերով եւ լսեցինք, անոնք հոս պիտի յիշատակենք··· Հին Աւետարանի մը վերջը այսպէս գրուած էր Հայոց 1103 թուին Սուրբ Աննայի մենաստանը նորոգեցին եւ Եւզոկիոյ Մայամահէլ բռուած տեղւոյն եկեղեցիներէն մէկը քակեցին եւ Հայոց 1108 թուին Սուրբ Աննայի վանքը նորոգեցին· այն տաճիններէն հարաւի կողմերէն եկող եպարքոս մը Սուրբ ութասեղին հիմէն քակելով կործանեց (Հմմտ. Դիւան Ժ· էջ 377, թուին ՌՃՐ (1659) Սուրբ Աննա նորոգեցին, Զարպպէյու փաշան քակեց)։

Իսկ Հայոց 1169 թուին (1720) վերաւին նորոգեցաւ Ս· Աննայի մենաստանը պայծառ եւ փառաւոր խորաններով, պատշաճաւոր սենեակներով, օժանդակութեամբ բոլոր ժողովրդին եւ վերակացութեամբ Մարտիրոս բարեջան քահանային։

Սուրբ ութիս հինութենէն երեք տարի առաջ Եւզոկիոյ մէջ արքունական հրովարտակով սկսան նորոգել Սրբոց Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, բայց չհնութիւնը դեռ չաւարտած Եւզոկիոյ չարժանա եւ խեղարդոյ պյլպպիները հաւաքուելով Ս· եկեղեցիին վրայ խուժեցին եւ քարուքանդ ըրին եւ նոյն ամբոխով Ս· Աննայ վանքը երթալով ամէն ինչ կոպտաբերին եւ երբ վտիտով չկրցան քակել գոյն կրակով այրեցին բոլոր չհնքերը Յուլիս ամսուն մէջ (Հմմտ. Դիւան Ժ· էջ 377–8)։

Ահաւասիկ այսչափ ինչ գտանք նոյն ձեռագիրը Աւետարանին մէջ, սակայն նոյն ձեռագիրը Աւետարանին մէջ, սակայն նոյն ձեռագիրը Աւետարանին մէջ Մարտիրոս բարեջան քահանան Աստուածդ փառքին պաշտօնասէր եւ նախանձախնդիր էր բլլալով անձամբ թագաւորանիստ քաղաքը երթալով Դուռէն նոր հրովարտակ կը հանէ եւ գալով վերստին կը հինէ սուրբ վանքը առաջինէն աւելի պայծառ եւ փառաւոր եւ ինքը տարի մը վերջ կը փոխուի կանքէն··· Եւ Սուրբ վանքս նոյն չհնուած գրներով կը կենայ մինչեւ հարիւր հինգ տարի եւ կրկին Աստուածդ կամքով կը նորոգուի, ինչպէս վերջը պիտի տեսնես։

Արդ կը փափաքինք հոս դնել սուրբ Ութիս նորոգ չհնութեան պատմութիւնը, որ տեղի ունեցաւ արհիապանծ Գէորգ արքեպիսկոպոսին ձեռքով։···

Սոյն այս պերահանճար Գէորգ վարդապետը նոյն տարին ապրպրին ժողովոյ անօրէնութեամբ Ս· Ութիս վերակացու կարգուեցաւ, որ մինչեւ այն տեղն աշխարհականներ ու Ութիս բոլոր խեղճութիւնն ու տպրատուութիւնը եւ մանաւանդ վաղընջական հին չհնքը եւ անոր քայքայումը աչխարհական վերակացուներու անհոգութենէն, այնուհետեւ սկսաւ չանգիլը ըլլալ եւ օր քան օրէ հոգալ անոր պայծառութիւնը, յորդորելով ժողովուրդը որ մտանկցի իր արդար վաստակովը։ Եւ այն օրէն մտածիր եղաւ նորոգել Ս· Ութիս չհնքերը, ժամանակի յաջողութեան համեմատ։···

Մեր Սրբազան Հայրը Գէորգ արքեպիսկոպոս իր վիճակը գալով (յետ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան) հաւատացեալներու սիրտը լեցուց հոգեւոր ուրախութեամբ եւ անկէ վերջ սկսաւ աչալուրջ հսկողութեամբ հոգալ ու խնամել Քրիստոսի հօտը իսկապէս հայր բլլալով որբերու եւ այրիներու։

Մեր Սրբազան Հայրը կանուխէն միտքը դրած էր հմմտ նորոգել Սուրբ Ութիս, բայց ժամանակին բարմաւիչ նեղութիւնը չէր ներեր, որուն վրայ ուելցած էր Սարակինոսներու անողորմ բռնութիւնը սակայն հուսկ ուրեմն 1828ին կատարուեցաւ իր սրտին փափաքն ու ցանկութիւնը։ Թէեւ ժամանակը աւելի գոռն էր Ռուսաց Օսմանեան տէրութեան դէմ պատերազմելով, բայց իր յոյսը դնելով Բարձրելոյն Աստուծ ամենակարող օգնութեանը վրայ իր առաջնորդական պարտուց գործադրութեանը ձեռնարկեց։ Առաւելապէս գործին գլուխ հլլելուն պատճառ եղաւ չհնութենէն տարի մը յառաջ տեսիլ ունեցած գեղաշարժը, ուրկէ պատուելով ճեռաւեցան եւ կործանեցան երկու կոմբերուն պրնսպները։

Գեղաշարժի յաջորդող տարին, այն է 1828 Ապրիլի սկիզբը, չհնութեան ձեռնարկուեցաւ եւ պեպպանձ վայելչութեամբ յօրինեցաւ տաճարը անթին կամարներով եւ բրինձ տաճարը անթին կամարներով եւ սրբատաշ քարերով։ Եւ տուրը Ութոր պատուհաս գեղեցկապարզ տենեակներով, ծառացուց գեղեցկապարզ տենեակներով, չորքպատ պարիսպներով եւ արտաքին չհնութեամբ եւ Ամենակալ Տիրոջը յաջողութեամբ· այդ բոլորը աւարտեցաւ մինչեւ Սեպտեմբերի վերջը, ինչպէս կը տեսնուի Ս· Տաճարին գրանը վրայ գրուածէն։ Ահա այսպիսի մեծապարծութեամբ եւս առաւել ծաղկեցաւ մեր Գեր· Ս· Հայրը, մանաւանդ երե

Եւ երբ այսպէս բազմահոգ տառապանքով աւարտեց չինուհեան գործը, անկէ ետքը օրէ օր սկսաւ տկարանալ իր մաքրասուն անձը, ասոր հետ մէկ ատեղ, կեանքը մաշող առաջնորդական հոգեվերք եւ գրպտումներով կը պարապէր։ Ս. Ուխտիս չինուհինէն չորս տարի վերջը, մահաբեր ցաւերու մէջ ինկաւ, որուն չկրցան բժիշկները զարման տանիլ դեղերով։ Եւ վերջապէս անմահ թագաւորէն հրաւիրուեցաւ անեզրական կեանքը 69 տարեկան ծերութեան վայելուչ հասակին մէջ, Եւդոկիոյ մէջ քան տարիներ տեսչութիւն ընելէ ետքը 1832 Սեպտեմբեր 13ին եւ ղինքը հոգեւոր հանգիստով թաղեցինք Ս. եկեղեցւոյ գաւիթը, տաճարին գրան դէմը։

Մեր մեծաւոր Սրբազան Հօր մահուանէն վերջը քաղաքիս յարգելի իշխանները մեզի առաջարկեցին վիճակիս հովուութեան պաշտօնը յանձն առնելու, որպէս զի կատարեալ ըսին գիրքին բաածը, որին իր հօրը տեղը պէտք է փոխանակէ, սակայն մենք — այս է Գալուստ վարդապետ — մեր անձին տկարութիւնը մէկ բերելով յանձն չառինք, լսելով թէ կարողութեանս չափով մի միայն Ս. Ուխտիս կառավարութեան պաշտօնը կը վարեմ փոքր չատէ Ս. Հօրմէս ուսած ըլլալով, այն ատեն մեզի սոսկեցին դէթ ժամանակաւոր կերպով փոխանորդութիւնը ընդունելու, մինչեւ որ արժանաւոր մէկը առաջնորդ ընտրեն եւ այս մաքով Պոլիսէն կոնդակ բերելով մեզի Սրբազան Պատրիարքին փոխանորդ կարգեցին։

Մեր փոխանորդութեան ութը ամիսներ վերջը Կ. Պոլսեցի Եփրեմ Ծ. վարդապետը Եւդոկիոյ վիճակին առաջնորդ ընտրեցին. զայով իր կարողութեան չափով աշխատեցաւ մէկ քանի բարեկարգական խնդիրներով, որոնք տեսակ տեսակ սովորութիւններու երեսէն ներս ապրած էին, օրինակի համար, հարսանիքներու անտեզի խարճապնացութիւնները, նաեւ քաղաքական հարկապահանջութիւնը որ խղճալի ժողովուրդին վրայ ծանրացած էր։ Մեծն Կ. Պոլիս գնաց եւ Դուռնէն հրովարտակ հանեց, որպէս զի փոքր ինչ մեզմացնէ հարկին ծանրութիւնը։ Նաեւ ինքը պետական եւ ուսումնասէր ըլլալով Ս. Վանուցս մէջ դեղեցիկ վայելչաձեւ ուսումնարան մը հաստատեց ուր 15 մանուկներ պետութեանց մէջ մարզուեցան, մէկ քանին ճարտասանութիւն սորվեցան եւ ուրիշները գրաւելով լրենց տեղը պագին, որով ուսումնարանն ալ խանգարուեցաւ։ (Մինչեւ հոս Գալուստ վարդապետի դրչէն, տակէ վերջ ուրիշներէ)։

Եւ որովհետեւ քաղաքիս իշխանները, որոնք համակիր չէին Եփրեմ վարդապետին, որու համար անոր հինգամեայ տեսչութենէն վերջը Կ. Պոլիս դրեցին եւ առաջնորդութիւնը չնորհատարդ Գալուստ վարդապետին յանձնել տուին...։

Այս բազմաշխատ վարդապետս առաւելապէս Ս. Ուխտիս վրայ մեծ սէր եւ գութ կը տածէր իր հոգեւոր ծնողին Գէորգ եպիսկոպոսին նման, լուսահոգիին վախճանումէն ետքը Ս. Վանուցս մէջ չատ չէնքեր չինեց թէ իր փոխանորդութեան եւ թէ իր առաջնորդութեան օրով, որոնցմէ կարեւորները հոս կը նշանակենք ընթերցասէրներու գիտցընելու համար։

Նախ Ս. Տաճարին գաւիթը չինեց, զրմբեթաձեւ յարկով ծածկելով Լուսահոգիին դամբարանին վրայ։ Երկրորդ վարի ճէհըլիքը առաջուանին պէս արդիւնաւոր, որ Լուսահոգիին ժամանակ չինուած էր, երբորդ դեղեցկաչէն վերնայարկ մը անոր վրայ չինելով երկու վայելուչ սենեակներ եւ դեղեցիկ բարձրահայեաց դահլիճն մը իրր դբօսարան մխարանութեան։ Չորրորդ վարի կողմը, վանքէն փոքր ինչ հեռու պարակ մը չինեց ընդեղէնի եւ բանջարեղէնի համար, որուն վրայ մեծ աւազան մըն ալ չինել տուաւ նորաչէն պարակը ջրելու համար։ Աւելորդ կը սեպեմ հոս յառաջ բերելու իր մանուածոր հոգածութիւնը եւ այն չինութիւնները, ջրանցքը եւ ուրիշ կարեւոր իրերը եւ մինչեւ հիմայ կ'աշխատի մեծ եռանդով Ս. Ուխտս բարեզարդելու իրր յաւերժական յիշատակ իր պանծալի գործունէութեան։

Եւ որովհետեւ ժամանակին բերումով բազմավրդով նեղութիւններու եւ դրպտումներու խուժումները կը ծանրանային իր հովուական պաշտօնին վրայ... թոյլ տուաւ իրեն հրաժարելու այն ծանր պաշտօնէն եւ կրկին անպըղտ անճով պարապելու Ս. Ուխտս բարեզարդութեամբ...։

(Անոր հրաժարելէն վերջ) 1841ին մեր հայրը Ամենապատիւ Յակոբոս Սրբազան իր պաշտօնատեղին հասաւ ճոխ եւ երեւելի սպասներով։ Եւ որովհետեւ այս մեծ հայրը վանքը եւ եկեղեցիները չինելու մեծ եռանդ

ունէր, ուստի իր առաջնորդութեան յաջորդ տարին, այն է 1842ին Ս. Յովհան Ոսկեբերանի վանքին չինուհեանը ձեռնարկեց եւ նորոգեց պայն հիմէն, ուր կառուցանել տուաւ նաեւ հրաշակերտ տաճար մը գեղեցկաչէն պատիներով եւ վայելուչ սենեակներով եւ բոլոր կարմանդներով, այս անթերի մեծագործութիւնը ի գլուխ հանեց իրր յիշատակ իր պանծալի անուանը...։ Իսկ 1848 տարւոյն մէջ այս Ս. վանքիս մէջ յայժ փառաւոր եւ բարեկարգ ուսումնարան մը չինեց։ Եւ երբ ապգին լրութենէն պատրիարքական Աթոռը հրաւիրուեցաւ, իրեն փոխանորդ կարգեց Եւդոկիոյ վիճակին մեր չնորհափայլ Ս. Հայրը Գալուստ Ծայրագոյն վարդապետը, անոր եւ բոլոր իշխաններուն պատուիրեց որ Ուսումնարանին պայծառութեան հոգածու դանուին (Ալպոյաճեան, Եւդոկիա, էջ 739–748)։

Ինչպէս այս Յիշատակագրութենէն յայտնի կ'երեւայ Ս. Յովակիմ Աննայի վանքը կառավարած են Եւդոկիոյ առաջնորդները[5] եւ ոչ ցանցառ անդամ անոնց իրաւասութեան եւ հովանաւորութեան տակ վանահայրեր։ Վանքին յարաբերութեամբ գործունէութիւն ունեցող առաջնորդներն ու վանահայրերը առելի վերջին չրջաններու համար — պի նախորդներուն գրեթէ անծանօթ են.

Յակոբ Երուսաղէմցի (տմմա. վերը)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որուն սահպանքարին վրայ կայ Ի Թուին ՌՃԻԲ Նշմ. է. ննջումն եղեւ Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետին եւ առաջնորդ նահանգիս Եւդոկիոյ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ քահանայ, որուն հերիմնաքարին վրայ գրուած է Շինող սուրբ Յովքարին վրայ գրուած է Շինող սուրբ Յովհաննու եւ Աննայի վանուց տէր Մարտիրոս քահանայն, որ հանգեաւ ՌՃՀ Մարիս ԻԶ։

ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1784–8) որ վանքը կը նորոգէ եւ ջուր կը բերէ։

ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԼՍԵՑԻ 1804–1814, որ ԳԷՈՐԳ ԻԶՄԻՐՑԻՆ վանահայր կը նշանակէ որ ապա կ'ընտրուի առաջնորդ։

ԳԷՈՐԳ ԻԶՄԻՐՑԻ կամ ԶՄԻՒՐՆԻԱՑԻ 1802–32 (տմմա. վերը եւ Թորոս Ագբար, Ա. էջ 122–8)։

ԳԱԼՈՒՍՏ Վ. ՊՕՆՃՈՒԳԵԱՆ (1832–3)։

ԵՓՓՐԵՄ Վ. ՊԱՊԱՑԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՑԻ (1833–8)։

ԳԱԼՈՒՍՏ Վ. ՊՕՆՃՈՒԳԵԱՆ կրկին, (1838–61), որ թաղուած է վանքին տաճարին հանդէպ եւ որուն ժամանակ Յակոբոս եպ. Սերոբեան վանքին մէջ ժառանգաւորաց վարժարան–ուսումնարան կը բանայ (տմմա. վերը)։

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (1861–65), որ վանքին բաւական մեծ գումար մը կը թողու։ (Մանդումէ թ. 1586)։

ՄԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (1865–70)։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Վ. ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ (1866–1870), որ կարող առաջնորդ, ուսումնարանի տեսուչ եւ ուսուցիչ կ'ընտայ եւ կը չանայ վարժարանը զարգացնել։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Վ. ԹՈԳԱՏՑԻ (1870–76), Ս. Աննայի վանքին հետանալով Ոսկեբերանի վանքը կ'անցնի (Նաթանեան, Տեղագ. Սեվանքը կ'անցնի (Նաթանեան, Տեղագ. Սեբաստիոյ, էջ 171, Թորոս Ագբար, Ա. էջ 101)։ Ապա նորէն հոն կը դառնայ (1887–95)։

ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ, ԹՈԳԱՏՑԻ (1896–1915), որուն առաջնորդութիւնը վերջ կը գտնէ տարաղրութեամբ (Պալեան, Վանաբայք, էջ 134–5, Ալպոյաճեան, Եւդոկիա, էջ 753–758)։

Այս չրջաններու որ վանքը եկեղեցական մը կամ կրօնաւոր մը միաբան չէ ունեցած կամ անիկա ապիկար եղած, մենաստանին հոգածութիւնը կամ անտեսութիւնը յանձնուած է աշխարհիկի մը, նոյն իսկ անանուն սուհիի մը, ուստի նկատի ունենալով հայ կանոնադրութիւնները եւ սովորութիւնները չէ կարելի յառուկ խնամասով աշխարհիկ վանահայրերու մասին խօսք ընել, (տմմա. վերը եւ Ալպոյաճեան, անդ էջ 753)։

Յատկալի է նչելը որ Եւդոկիոյ վանքերէն գրչի եւ ուսումի հետամտութեամբ երեւան չեն եկած — թէեւ Թորոս ատած է տպագրութիւններ, — միայն Յովակիմ Աննայի վանքի մէջ վերջին չրջաններուն — 1833էն սկսած — բացուած է Ժառանգաւորաց վարժարան մը, որ թէպէտ չօշափելի եւ փայլուն գործ

---

5 Ալպոյաճեան ժխտորէն ջանացած է կազմել Եւդոկիոյ առաջնորդներու պատմանոգիրքը, ինչպէս նաեւ Յովակիմ Աննայի վանահայրերու անուանցանկը (տմմա. Եւդոկիա, էջ 636—701 եւ 753)։ Պատմանկը (տմմա. Եւդոկիա, էջ 636—701 եւ 753)։ Պատմանկը (տմմա. Եւդոկիա, էջ 134)։ լեան եւս նոյնը ըրած է (վանորայք, էջ 134)։

© National Library of Armenia

ծունկ ութիւն չէ ունեցած, բայց անուրանալի է անոր բարերար ազդեցութիւնը սեմ չըքնաղի մէջ: Նոյն վանքը ունեցած է քանի մը ձեռագիր (Թորոս Ագթար, Ա· էջ 128):

Ուխտաւորները այս վանքը կը զիմէին երամախառն Ս· Յովակիմ – Աննայի տօնախմբութեան օրը եւ խունկ ու ապօթք կը մատուցանէին: Նաեւ եղած են չատ մը բարերարներ եւ մատակարարութենէ եւ անտեսութենէ հսկզող անձեր, որով վանքը ունեցած է չարժուն եւ անշարժ ստացուածքներ (անօթ ու զգեստ, կահ կարասիք, մշակելի հող ու խանութ, արջատ ու հօտ), հմմտ. Պալեան Հայ Վանորայք, էջ 133, Ալպոյաճեան, Եւդոկիա, էջ 750, Ագեքսանդրեան, Ա· Վ· Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 349, Արեւելք 1903 թ· 5346, 5364 եւլն, Սուրհանդակ թ· 141, Մասիս 1898, թ· 99 Մանդումէ էֆ· 1906 թ· 1568 եւլն· եւլն:

Սահմանուս Թոխաթեցի երէց տպատասը իր Ոգբին մէջ կ'արտայայտուի·

Յիշեմ զվանք Սուրբ Աննային,
Երկու գեղ նա ի մէջի,
Լրծքեր բազում կայ գամ լզկնի,
Պաղրչ, եղներ, ձի եւ ջորի,
Կովեր, հորթեր, այծ ուչխարնի,
Մեղուի փեթակ եւ ագաւնի,
Ագրեթակունք, կօրն ի մէջի,
Ի չորս բոլորն արտ եւ այգի,
Ի ժամանակս էր խիստ բարի,
Ցակոր անուն վարդապետի,
Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի,
Եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղքի,
Տէր վարպետներ կայր ուսածնի,
Սարկաւագունք եւ ղըպըրնի,
Շատ մաճակալք եւ մշակներ,
Երբ կանդնէին ի ժամ աեղի,
Գոռայր տաճարն նման ամպի,
Երգ, Թագաւորք եւ Ալէլուի,
Գանձեր, տագեր եւ մեղեդի,
Ունէր նա թեմ չատ գեղանի,
Հարիւր հազար բարով ի լի,
ԶԱրթուզ– օվայ եւ գՂազ–օվայ
Եւ այլ գեղերս յեռապին (Ալիշան, Հայապատում, Բ· էջ 607):

Վանքին մեծ էր մխիթարներու եւ աշխարհիկներու գերեզմանատունը, ուր կային տապանաքարեր արձանագրութիւններով (Պալեան, Հայ Վանորայք, էջ 134):

4· Ս· ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԱՆԱՊԱՏԸ ԿԱՄ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիայի վանքերու չարքին մէջ կարելի է ներչիւսել անոր Գոյա Մահալէյի եկեղեցին Ս· Նիկողայոս, որ ԺԳ· դարուն մէջ կառուցուած պիտի ըլլայ եւ որ 1654ին կը քանդուի եւ այդպէս ալ կը մնայ: Դարեր յետոյ հովիւ մը պեղումով անոր չէնքին մնացորդները երեւան կը հանէ: Կոչուած է անապատ: Հոն 1589ին Անդրէաս սարկաւագ կ'արտագրէ Միքայէլ Ասորիի Պատմութիւնը ի քաղաքս Եւդոկիոյ... ի թագս Դայոյ մահալան ի յանապատս Ս· Նիկողայոսի... յանձնառնդութեան սուրբ ուխտիս ակր Ըռբատակէսի, որ են ի սպասաւորութիւն սուրբ մենաստանիս... (Սամուէլ Անեցւոյ Ժամանակագրութիւն, էջ իբ–իգ եւ Ալպոյաճեան Ա· Եւդոկիա, էջ 638, 1570, հմմտ· անդ գեւ էջ 244, 371, 617–8, 740, 907–9, 1569, 1579–83):

5· Ս· ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ Ս· ԽԱՉԻ ԿԱՄ Ս· ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Եւդոկիոյ արեւելեան հիւսիսային կողմը եւ անկէ հեռուն գրեթէ չորս ժամ հեռու ձիւնճիւխը եւ Պիպեռ գիւղերու մերձ բարձրացած է Ս· Խաչի կամ Ս· Նշանի կամ Ս· Յովհան Ոսկեբերանի հոյակապ վանքը լայնանիստ գիրքով (Սրուանձտեանց, Թորոս Ագթար, Ա· էջ 104, Բիւզանդիոն թ· 5259, Մանդումէ 1906, թ· 1586):

Նախապէս կոչուած է Ս· Խաչ կամ Ս· Նշան եւ ապա չատ ուշ Ս· Ոսկեբերան[6]:

Տաճարը ունեցած է երեք խորան: Աւագ խորանը նուիրուած է Ս· Նշանի, իսկ միւս երկուքը Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Յովհաննէս Մկրտիչի: Հոն րերուած ու գետնուած է

[6] Սարգիսեան կը գրէ «Երեւելի է ի նմա (Պիգեաի) մենաստանն Հայոց Ոսկեբերան կոչեցեալ, որ վերոյիշեալ չինեցաւ չամին 1842 յառաջնորդութեան Տեառն Յակոբոսի: Ուխտաւորի է մենաստանն սակս վիմափոր գերեզմանին Յովհաննու Ոսկեբերանի անդ եղելոյ, որ րերաւ ի Նամանայ: Բայն եկեղեցին նորաչէն է եւ գմբէթ նորա փայտեայ: Յաղկոգմէան աւանդատանն որ ի թիկանց խորանին է մասուռ Ոսկեբերանի եւ գերեզման նորա առ արմամբ ի մէնաստանն կնոջ. նոյնպէս եւ կախարիչն քանդակագործ եղբօրք: Զիք խորան ի վերայ գերեզմանին, այլ ի կոգմանէ նորա կայ խորան յանուն Ս· Նշանի եւ արձանք նորին այլ խորան Պետրոսի եւ Պօղոսի: Իսկ ի ձախակողմն եկեղեցւոյն կայ այլ մասուռն անձկագոյն, յորում Յայնք եկեալ պատարագին երբեմն (Տեղագրութիւնք, էջ 62): — Ս· Լեւոնեան չատ հակիրճ կը գրէ՝ Եւ միւս կողմն քաղաքին Կամանայ, ուր գերեզման է Յոհաննու Ոսկեբերանի, բայց չկարացի գնալ (Ուղեգրութիւն, էջ 187):

Յովհան Ոսկեբերանի Տապանաքարը, որ սուտիւ վազեմի քանդակագործութեան նրբարուեստ մէկ յուշարուեստն է, կերտուած կապարագոյն մարմարիոնէ: Ցետոյ ժամանակի ընթացքին Ս· Նշանի խորանի մէկնորմը ինկեալով մեռցած է Ս· Գրիգորի խորանին ծածկով մեռցած է Ս· Գրիգորի խորանին ծածկով մեռցած է Ս· Գրիգորի խորանին ծածկ

սովորութիւն: (Համմա. անդ էջ 758–771, Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1282, 1902 Թ. 1902, Եփրեկեան Հ. Ս. Բնաչխ. Բոլն. Ա. էջ 749–750): Այսպէս յունական–հայկական հին չինուածքն է այս վանքը, որ սակայն դարերու ընթացքին նկատելի կործանչութիւն չէ ունեցած. պատճառները գուցէ են երկու ազգերու միջեւ վիճաբանութիւններ եւ քաղաքական անհնազանդ պարագաներ եւ Յովակիմ Աննայի վանքի նախապատուութիւնը: Անոր վանահայր–առաջնորդներ եւ նմանապէս հոն բնակողներու կամ միաբանելու անունները կը մնան անծանօթ: Ժամանակ մը անոր մատակարարն էր Օհան Վ. Փեչեմմալճեան: Ունեցած է աշխարհական տեսուչներ ու խնամակալներ եւ նոյն իսկ հոգածու բարեխիղճ տեսչուհի մը Տիկին Մարիամ Գասէմեան (Ալպոյաճեան, անդ էջ 756, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 103 եւ 109–10, Համմա. Փունջ 1900 Թ. 2653 եւ Արեւելք 1903 Թ. 5144):

Առաջնորդներէն է Կարապետ Վ. Թոքատցի եւ անկէ չատ յառաջ Յովսէփ արքեպիսկոպոս ե եպիսկոպոս, որ կը մասնակցի Մխիթարեան Կաթողիկոսի 1562ին գումարած ժողովին. Յովսէփ արքեպիսկոպոս է քաղաքէն Պիծատու է սուրբ Խաչի վանքին (Հանդէս Ամսօրեայ 1906, էջ 323, Ալպոյաճեան, անդ էջ 766 եւ 769): Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան հարցին պիտի մերձենամ երբ կեսարիոյ վանքերու մասին գրեմ եւ նկատի առնեմ թէ նո՞ր են Ոսկեբլրանի եւ Պիծատու կամ Պիզարու Ս. Խաչի վանքերը (Համմա. Պալեան, Հայ Վանորայք Ա. էջ 124, Բիւզանդիոն 1900 Թ. 1127, Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Ա. էջ 428–33, 1020, 1028 եւ Եւզոկիա, էջ 766): Բայց արդ յաւելում՝ Ձիշտաւակապրութիւն մը կը հարցրէ թէ Գրիգոր Տաթեւացւոյ Հարցմանց գիրքը կ'արտագրուի «ի քաղաքս Եւզոկիոյ ընդ հովանեաւ է-ից եկեղեցւոյ... ի սուրբ ուխտս Պիծուս, այլ եւ սուրբ Աստուածածնայ տաճարի որ է կառուցեալ ի պիւղն Պէքսի ի հայրապետութեան Տեառն Զաւդպեկի Ալեքսանդր կաթողիկոսի եւ մերոյ քաղաքիս եղեալ յաջորդ Յովհաննէս վարդապետ որ մականուն Շէյխեան կոչի» (Քէչիշեան Յուց. հայ· Ձեռ. Ջմմառի Թ. 131):

Ս· Ոսկեբերանի վանքը հարուստ եղած է եւ ստացած է դաշտապահիններ ու արտեր, պարտէզ ու այգի, նաեւ տուն ու խանութ, ինչպէս նաեւ Զիֆթլիք տասնաւորկու սենեակով եւ երկու խանութով: Իրրեւ վանք հարկաւ ունեցած է Զեւազիրներ, սակայն տակաւին մեկ հատ մնացած է (Ալպոյաճեան Ա. անդ էջ 772): Այդ՝ Աւետարան մըն է գրուած 1246ին Լիսոնկայ վանքին մէջ:

Մենաստանին ուխտաղնացութեան օրերն եղած են Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Խաչի տօները, նաեւ Աւագ Ուրբաթ օրը: Առանց խարութեան հոն կու գային ազօթելու եւ մատաղ կտրելու Հայն ու Յոյնը, նմանապէս Մահմետականը (Համմա. այս ամէնուն մասին Ալպոյաճեան, Ա. անդ էջ 758–72, 971, 1147, 1215, եւ անոր յիշած տեղեկները նաեւ Նաթանեան, Տեղագրութիւն Սեբաստիոյ, էջ 171, Արեւելք, 1889 Թ. 1718, 1898, 1893 Թ. 2286 եւ 1901 Թ. 4540):

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ԵՓՐԱՏԻ ՍՀՄԱՆԱԳԼՈՒԽՈՐ ՊՈՄՊԷՈՍԻ ՓՄՐԱՆԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԸՐԸՐԱՑՈՒՈՑ ԸՆԹԵՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն:)

ԳԼՈՒԽ Է.

Մեծ Հայոց աշխարհի հռոմէական բերդերը

*Մեծ Հայաստանի մէջ Հռոմայեցւոց պարծն ազդեցութեան նկարագիրը մ'ունի. այն տեղ յաճախ սրոչ կշռուած ծրագրի մը համաձայն չդործեցին: Հոս կ'ուզենք հայկական այն չատ քաղաքներուն մէջէն, զորոնք մեր պղբիւրները մեզի կը ծանօթացնեն, նշանակել պլխաւորաբար պանդք մեկն, որոնցմէ օդուտ մը քաղած են լրենք Հռոմայեցիք: Բայց սակէ աւելի դժուարին բան չկայ· մեծ դժուարութիւն ունինք նոյն իսկ քարտէսի մը վրայ նշանակելու նոյն իսկ մեր ձեռնարկած սահմանագլուխը, զոր կ'որոշէր խաղաղութեան իրաքանչիւր դաշինք: Անդրտիգրիսեան այս հինգ նահանդներն անորոշութեան մէջ կը մնան: Հայաստանի բաժանման առեն Թէոդոսի՝ վերապահուած երկրի բաժինը չորս անգամ աւելի նուազ էր քան թէ պարսից արքայի ինկած բաժինը. վասն զի Աբջակ աւելի նուազ մաս ընդունած էր քան թէ Տիգրան[1], սակայն այս սահմանադրութեամբ չէր ճշդուած նուիրատուիլը: Ընդհանուր կերպով մը՝ կ'երեւայ թէ սահմանադիծը կ'ընթանար Ամպայ եւ «միւս Թէոդուսիուպոլսոյ՝ այս ինչն արդի Տիգրանակերտի եւ կարնոյ միջեւ (καὶ τὴν θεοδοσιούπολιν τὴν ἑτέραν): Նաեւ 591ին Մաւրիկի եւ Խոսրով Բ միջեւ խաղաղութեան դաշինքով նշանակուած սահմանադրութեան նոյնպէս բոլորովին ճշդրիտ ծանօթ չէ[2]:

Հռոմայեցւոց առաջին պատերազմները յաճախ քաղաքներու լիակատար կործանումի պատճառ կ'ըլլային: Ղուկուղդոս ոչնչացուց Տիգրանակերտը՝ որ կիսով չափ արդէն աւերուած էր[3]: Կեսարի նուիրակները հիմնատակ ըրին Արտագերսի (Artagira)[4] պատուական Արտագերսի (Artagira) պարծանքին, վասն զի հռոմէական իշխանութեան նեղութեան տակ տուաւ Արտաչատ մայրաքաղաքը[6], որովհետեւ հարկ պիտի ըլլար հոն չատ բազմաձեռն պահակապօրք մը պահել: Այսպէս այս առաջին ժամանակները պայծառ երեւան չի գար վերջնական կերպով այն տեղ հաստատուելու դաղափարը, որովհետեւ երկրին մէջոցները չեն յանձառուիր ու խնամուիր. կամ գոնէ չատ մեծածախս երկրապահութիւն մը չի դիտուիր[7]. բնական բան մըն էր որ Ներոնի պատերազմին ընթացքին Հռոմայեցիները կը պահանջ բերդի մը մէջ ի Զիատա (Ziata) արդի խարբերդի մօտ[8], այսինքն Արշամաշատի մօտերը, որ հայկական ուրիշ մայրաքաղաք մըն էր[9], եւ հռոմէական պահակապօրք մը՝ որ կը բնակի ի Գառնի (գրուած Gorneae)՝ Արտաչատի մօտ[10]: Աւելի պիտի դարմանանք երբ նոյն իսկ ժե Ապողինարեան Լեգէոնի մէկ գրոչաւորութիւնը (uexillatio) դանենք Նորհաղաքի մէջ (Caenopolis, Վաղարշապատ)՝ արդի էջմիածնի մօտերը[11]:

Այն ժամանակ կործանուած քաղաքներէն Արտագերս պատմութեան մէջ չերեւար այլ եւս. Արտաչատ վերաշինուեցաւ Տրդատ· Տիգրանակերտ աւելի մեծ խնդիր մը կը յարուցանէ, որու մասին չատ վիճուած է, այն է թէ ո՞ր էր այս հռչակաւոր քաղաքը: Թէպէտ եւ կանոնաւոր կերպով անհետ կ'ըլլայ, օդտակար պիտի ըլլար անոր տեղը ճշդելը: Աւելի կարելի պիտի ըլլար ուրիշ չատ մը տեղեր ալ նոյնացնել, վասն զի հեղինակներն անոնց տեղերը Տիգրանակերտէ ունեցած հեռաւորութեամբ կը նշանակեն:

Սաֆատ[12] կ'առաջարկէ Տէլ–Էրմէնը, Մարդինի հարաւ–արեւմտեան կողմը[13]· բայց պէտք է հրաժարիլ դայս Տիգրիսի հարաւային կողմը փնտռելէ: Նորագոյն հետազոտութիւնները[14] կ'առաջնորդեն այն նոյնացման, զոր Մոլտկէի պարտական ենք· այսինքն՝ Նիրկերտի հետ (Maiafarkin) նոյն համաձայնելու, Ֆարկին–Սուի վրայ, որ Տիգրիսի ընկերի մէկ օժանդակն է եւ որ չատ լաւ փոքրիկ մէկ օժանդակն է եւ որ չատ լաւ փոքրիկ համապատասխանել Տակիտոսի[15] Նիկեփորիոսի (Nicephorius) եւ որ չատ մերձափորիոսի (Nicephorius) եւ որ չատ մերձափորիոսի (Nicephorius) եւ որ չատ մերձաւոր է Բադման–Զայի: Այս վերջինս կը համապատասխանէ Պրոկոպիոսի[16] Նիմփիոս գետը, ներկայացնէ Պրոկոպիոսի[16] Նիմփիոս գետը, որ սահմանագիծը կը յուցնէր: Միւլլէր[17] որ սահմանագիծը կը յուցնէր: Միւլլէր[17]

---

[1] Պրոկոպ., Շեն. Գ. 1, էջ 245—246, որ վերակներ կը ծանուցանէ:
[2] Տես վերը՝ Մանն Ա, Գլ. Ա, յոդ. 2:
[3] Մարար. ԺԱ, 14, 15, էջ 532 C:
[4] Որուն դերքն ապահովապէս սրոչ չէ. Համմա. Baumgartner տա Պալե–Վ. նոյն անուները:
[5] Մարար. ԺԱ, 14, 6, էջ 528 c:
[6] Տակիտ., Տար. ԺԳ, 41, յատկ Մարար. անդ· Համմա. Baumgartner, անդ (Պալե–Վ.), Dubois Monpéreux, Voyage aut. du Caucase, III, p. 404 էջ. Աւելա Ա. Տիտ. ԺԲ, 3:
[7] Կորբուլոն իր արշաւանքին սկզբնաւորութեան նէն արդէն սկսած էր ամրաշինութիւններ բարձրացնել Հայաստանի մէջ լայն սահպուհեցաւ վերադնել զանոնք՝ վաղարշի հրամայագական ապագարարութեան վրայ· (Տակիտ., Տար. ԺԵ, 17):
[8] CIL, III, 6741—2:
[9] Համմա. B. W. Henderson, Rhandeia and the river Arsanias. (ի Journ. of Philolog., XXVIII, 1901, p. 271:
[10] Տակիտ. Տար. ԺԲ, 45, 3: Միւլլէր, (անդ, էջ 943) կը կարծէ թէ այս Gorneae (= Garneae) անունը կը գանուի արդի Գառնի–Զայ անուան մէջ, որ փոքրիկ վտակ մըն է Դուինի՝ բիւզանդական Δούϐιος ի՝ Ֆոտր. Արտաչատի ճամբայ հետու (Պրոկոպ. Թէոդոսիոպոլիէն 8 օրուան ճամբայ հետու (Պրոկոպ. Պպ. Բ, 25, 1 եւն. յատկ՝ Բ, 30, 33)· Համմա. Baumgartner, Dubios (տա Պալե–Վ.):
[11] CIL, III, 6052:
[12] Սաֆատ, անդ, էջ 401 եւն. Համմա. Abh. d. Berliner Akad., 8 Նոյ. 1880· յատկ՝ Th. Mommsen, Gesammelte Schriften, IV (= Histor. Schr., I.) Berlin 1906, p. 323—333:
[13] Այսպէս՝ B. W. Henderson, The Site of Tigranocerte, (ի Journ. of Philology, անդ, էջ 99 էջ·:
[14] C. F. Lehmann, Von der deutschen armenischen Expedition (WZKM, XIV, 1900, էջ էջ.) Պարբաղնէրու վերնամասը խոտամական ասորին ժամանակաշրջանէն է:
[15] Տակիտ. Տար. ԺԵ, 4:
[16] Պրոկոպ., Շեն. Գ, 2, էջ 248:
[17] Միւլլէր, նոն. Պտղ. էջ 949 եւն:
[18] Կրնայինք մտածել քարտէսի վրայ այս տեղ Acbas (Թէոփիլ. Սիմոկ. Ա, 12, 1 եւն) կամ Ocbas (Եւագր. Զ, 15) բերդը: Երկու հեղինակներս կը միաբանին երբ կը պատմեն թէ բերդը նստած էր քարաժայռի մը կատարին վրայ, որ պատած էր անդունդներով եւ միւս

© National Library of Armenia